

از چاپارخانه تا پست الکترونیکی

ام‌الله امینی سمیرمی
دبیر علوم اجتماعی، ناحیه ۶ اصفهان

مقدمه

انسان از همان ابتدای خلقت خویش، خود را نیازمند یاری هم‌نوعان دید و زندگی اجتماعی را بنیان نهاد. به این ترتیب، با رشد و توسعه جوامع شکل، نوع و حجم روابط بین آدمیان تغییر یافت و نیازهای جدیدی به وجود آمد و بشر را به سمت ابداع و اختراع ابزار زندگی و حتی ابداع آداب و رسوم و مقررات گوناگون و از جمله «ارتباط» سوق داد. ارتباط از جمله نیازهای اساسی جوامع بشری چه در بین تک‌تک افراد، چه در بین جامعه‌های مختلف است که هم بعد معنوی و نیازهای روحی افراد را شامل می‌شود، هم در مناسبات مادی و مبادلات مختلف بین انسان‌ها خود را نشان می‌دهد.

نخستین قدم در ایجاد ارتباط بین انسان‌ها وقتی برداشته شد که موضوع به وجود آمدن فاصله و ارتباط غیر حضوری مطرح گردید. این گونه بود که بشر برای تماس و طلب درخواست از دیگران، به پیام متوسل شد. روزگاری تنها راه انتقال پیام، حکم و یا هدیه‌ای، تنها کبوتران نامه‌بر یا سوارانی چابک و اسبانی تیزگام بودند که باید فرسنگ‌ها راه را در زمان طولانی طی می‌کردند تا امانتی را به دست گیرنده برسانند اما امروزه بشر به مدد فناوری‌های نوین در چشم بر هم زدنی، پیام خود را به هر نقطه جهان می‌رساند.

کلیدواژه‌ها: چاپار، چاپارخانه، پست، پست الکترونیک، توئیتر، گوگل

چاپار در ایران

ژان شاردن، جهانگرد فرانسوی که در عصر صفویه به ایران آمده است، می‌نویسد: در زبان فارسی آورنده پیام شفاهی را «پیام‌رسان» و حامل پیام کتبی را «پیک» می‌گویند. فرستادن پیک و پیام از نقطه‌ای به نقطه دیگر تاریخی چند هزار ساله دارد. واژه «چاپارخانه» که ریشه آن از لغت ترکی چاپانمان به معنی تندرو است، در دوره صفویه متداول شد و به منازل بین راهی و پستی قدیم گفته می‌شد. (شاردن: سال نشر: ۱۳۷۲، ۳۱۶)

در ایران سابقه پیک و چاپار به زمان حکومت هخامنشیان باز می‌گردد و از آن زمان به تناسب حکومت‌ها و دولت‌های وقت، دستخوش تغییرات بسیاری شده است. (حسین آبادی، ۱۳۸۶: ۱۲) «این سازمان بیشتر وظیفه اطلاعاتی و کسب خبر داشته است تا انتقال و مبادله مرسولات عادی. قسمت اعظم مرسولات پستی، نامه‌های حکام به یکدیگر در جهت اهداف سیاسی بوده است.» (بی‌نا، صنعت حمل و نقل، شماره ۸۴)

دوره پادشاهی داریوش اول اوج وسعت و ترقی کشور در بین دیگر حاکمان هخامنشی محسوب

از تشکیلات چاپاری در دوره اشکانیان اطلاع دقیقی در دست نیست (همان: ۲۲) اما در دوره ساسانیان اهمیت زیادی به آن داده می‌شده است. وجود بقایای راه‌ها و پل‌های عظیم در مناطق جنوبی و غربی کشور و «همچنین وجود آثاری هر چند بسیار جزئی از چاپارخانه‌های آن دوره در فارس که توسط پروفیسور استین در «تنگ ملون» پیدا شده و او همه آن‌ها را مربوط به ساختمان‌های پستی زمان ساسانیان می‌داند، همه دال بر اهمیت و عظمت این تشکیلات در آن دوران است.» (کریستن سن، ۱۳۸۱: ۸۰)

تشکیلات چاپاری بعد از اسلام

از تشکیلات چاپاری دوره اسلامی در اغلب کتب مسالک و تواریخ با عنوان «دیوان برید» نام برده شده و «این تشکیلات برای اولین بار در زمان معاویه پایه‌ریزی و در زمان حکومت عمر بن عبدالعزیز گسترش یافته و مرتب شده است.» (عبدلی فرد، ۱۳۸۳: ۲۲)

دیوان برید در این دوره علاوه بر وظیفه اصلی خود که شامل فعالیت‌های پستی دولتی بوده، وظیفه دیگری نیز داشته و آن ارسال اخبار و اتفاقات شهرستان‌ها به‌طور محرمانه به خلیفه بوده است (همان: ۲۸). یکی از راه‌های ارتباطی که در آن دوره اهمیت ویژه‌ای داشته «شاهراه بزرگ شرق یا شاهراه خراسان بوده است که از بغداد شروع می‌شد و بعد از گذشتن از خاندقین و همدان و ری به نیشابور و مرو و از آنجا به منطقه ماوراءالنهر می‌رفت و مرکز خلافت را با حکومت‌های منطقه شرق مرتبط می‌ساخت.» (عبدلی فرد، ۱۳۸۳: ۲۳)

مُنهی (جاسوس و خبرگزار) عنوانی بود که به پیک‌ها و چاپارها در دوره ساسانیان تا آل بویه (۳۹۵-۵۲۰ ه) اطلاق می‌شد. وظیفه اصلی

می‌شود. (حسین آبادی، ۱۳۸۶: ۶۷) در آن زمان از شوش جاده‌های مهمی به سایر نقاط ساخته بودند. یکی از این جاده‌ها از شوش به سارد می‌رسید و تا افسوس (شهری بوده در منتهی‌الیه غربی ترکیه کنونی بر ساحل دریای مدیترانه) امتداد داشت و طول آن ۲۶۸۳ کیلومتر برآورد شده و دارای ۱۱۱ مهمان‌سرا و چاپارخانه بود. بنابر گزارش مورخان قدیم، کاروان‌ها آن را در طول نود روز و پیک‌های شاهی، در یک هفته طی می‌کردند.» (سلطان زاده، ۱۳۶۲: ۷۳)

هرودوت که تأسیس تشکیلات چاپاری را به داریوش اول نسبت داده است، درباره چاپارهای ایرانی می‌نویسد: هیچ وسیله‌ای در جهان سریع‌تر از چاپارهای پارسی نیست. این کار ابتکار خود ایرانی‌هاست. (هرودوت: ۴۵) از دیگرکارهای داریوش تعیین مالیات معین براساس امکانات و شرایط برای هر ایالت بود. او برای رونق تجارت سکه‌ای از طلا به نام «دریک» برای نخستین بار در ایران پدید آورد و «برای تسهیل عبور و مرور بین ایالات و محل کالا و نیز سرعت لشکرکشی و نقل و انتقالات نظامی و اداری، اقدام به ساختن راه‌های بسیار کرد که در بین آن‌ها چاپارخانه‌های زیادی در نظر گرفته شده بود.» (صفا، ۱۳۸۲: ۱۵)

چاپارخانه در دوره داریوش و پس از آن

در دوره داریوش چاپارخانه دو وظیفه مهم برعهده داشت:

۱. تقسیم کار در نیروی انسانی تشکیلات چاپاری و کادر پشتیبانی آن مانند تفکیک وظایف پیک‌ها، مهمان‌دارها و احياناً موزعین؛
۲. ایجاد امکانات رفاهی، وسایل ساختمان و تعمیر و مرمت راه‌ها و مهمان‌خانه‌ها، احداث جاده شوش به سارد که ادامه آن به سواحل دریای مرمه می‌رسید. (همان: ۱۶)

منهیان رساندن اخبار به پایتخت بود. لزوم تحکیم پایه‌های قدرت سیاسی و نافذ بودن اوامر حکومت در سرتاسر کشور موجب می‌شد که مأموران پستی از نفوذ خوبی برخوردار باشند. از این رو آنان قادر بودند گزارش‌هایی مستقل حتی درباره اعمال امیران و حکام مقتدر ولایات به مرکز مخابره نمایند. در عصر حکومت آل بویه، برید و پست دو سازمان جداگانه از یکدیگر بودند اما برید از بسیاری جهات همانند پست عمل می‌کرد. رئیس این دیوان، نامه‌ها و گزارش‌ها را از صاحبان برید در هر شهر و ناحیه دریافت می‌کرد و به اطلاع امیر یا خلیفه می‌رساند. به جهت تسریع در امر خبررسانی به اوضاع راهدارخانه‌ها و راهداران و پیک‌ها بسیار رسیدگی می‌شد و آن‌ها دستمزد قابل قبولی دریافت می‌کردند. با این توضیح، عمده‌ترین وسایل انتقال اخبار و نامه عبارت بود از: برید که خود دو نوع سواره و پیاده را در بر می‌گرفت. دوم کبوتر و پرستوی نامه‌بر، سوم پیک‌های دونده. (آخته، ۱۳۸۷)

«در زمان سلجوقیان، تا زمان **ملکشاه**، دیوان برید وجود نداشت.» (نوذری، ۱۳۸۰: ۱۸۸) تا اینکه **خواجه نظام‌الملک طوسی**، وزیر کاردان ایرانی، به ملک‌شاه سفارش کرد که در مسیر راه‌های عمده کشور پیک‌های مرتب نشانند و امکانات ایشان را فراهم کند. (آخته، ۱۳۸۷)

به دنبال حمله چنگیز و تسلط مغول‌ها بر ایران تشکیلات چاپاری شکل جدیدتر و مفصل‌تری پیدا کرد، «به تدریج راه‌های قلمرو حکومتی مرمت شدند و منازل بین راهی به نام جدید «یام» جای بریده‌های سابق را گرفت.» (عبدلی فرد، ۱۳۸۳: ۲۴) **مارکوپولو**، سیاح ایتالیایی، که در اواخر قرن سیزدهم و اوایل قرن چهاردهم میلادی سفری به چین کرده است، در سفرنامه خود ضمن شرح مسیر سفر از این تشکیلات یاد کرده و به شرح آن پرداخته است. (ایل میلونی، ۱۳۵۰: ۱۱۵)

«در زمان تیمور از تبریز تا سمرقند چاپارخانه‌هایی که همواره اسب آماده حرکت داشتند ساخته شد که چاپارها و پیک‌ها بتوانند شب و روز راه‌پیمایی کنند.» (عبدلی فرد، ۱۳۸۳: ۲۵)

با تشکیل حکومت صفویه به علت تغییر مراکز حکومت به تدریج راه‌های چاپاری قدیم اهمیت خود را از دست دادند و جاده‌های چاپاری جدیدی تأسیس شدند و با از بین رفتن یام‌خانه‌ها، چاپارخانه‌ها جای آن‌ها را گرفت. (عبدلی فرد، ۱۳۸۳: ۲۷)

بعد از انقراض صفویه، افشاریان و زندیان تحول خاصی در سازمان پستی کشور ایجاد نکردند. فقط نادرشاه در طول راه‌های زمینی «میل‌های نادری» برافراشت که بیشتر به‌عنوان راهنما برای مسافران عمل می‌کرد. بقایای این میل‌ها در مسیر کرمان به زاهدان فراوان به چشم می‌خورند. (آخته، ۱۳۸۷)

مقارن این زمان در ترکیه (عثمانی) چاپارخانه‌هایی دایر بود که مسافر می‌توانست از آنجا اسب کرایه کند؛ در حالی که در ایران هر مسافر باید برای خود اسبی می‌داشت. «بالاخره در زمان زمامداری **فتحعلی شاه قاجار** برنامه دایر کردن تشکیلات چاپاری مورد توجه قرار گرفت، و این برنامه به‌خصوص در آذربایجان و به همت **عباس میرزا** و با کمک وزیر با تدبیرش، **قائم مقام**، اجرا شد و بعدها توسط **امیرکبیر** مجدداً احیا و تکمیل گردید.» (عبدلی فرد، ۱۳۸۳: ۳۳-۳۲)

از سال ۱۲۶۴ ق با شروع سلطنت **ناصرالدین شاه** و صدارت امیرکبیر تشکیلات ارتباطی موجود نیز همراه با سایر امور به تدریج شامل تحولاتی شد که امیر، بانی آن بود. «وی در مرحله اول راه‌های چاپاری را ترمیم کرد و چاپارخانه‌های جدیدی بنا نمود و برای چاپارخانه‌های ایالات برنامه‌های منظم تدوین کرد. امیرکبیر از اواخر سال ۱۲۶۶ هـ ق پست را از حالت انحصار دولتی خارج و آن

را عمومی کرد. از این سال پست و حمل و نقل در ایران صورت دیگری به خود گرفت و در سراسر کشور شبکه‌ای از چاپارخانه‌ها به وجود آمد که در هر کدام اسب همیشه در اختیار مسافران بود.» (عبدلی فرد، ۱۳۸۳: ۳۶) بدین ترتیب، امیرکبیر، صدر اعظم ناصرالدین شاه، پست نوین ایران را پایه‌گذاری کرد.

با گسترش روابط و مناسبات بین‌المللی، «صنعت پست» هم وارد مرحله‌ای جدید شد و این موضوع به صورت یک نیاز عمده، کشورهای جهان را وادار کرد که از مشاوران و مستشاران کشورهایی که در حوزه خدمات پستی تجربه و دانش بسیاری اندوخته بودند، برای ساماندهی و ساختارمند نمودن پست کمک بگیرند. ایران نیز از این قاعده مستثنی نبود و تقریباً «از ابتدای تشکیل اتحادیه پستی جهان» در صدد ارائه خدماتی که تأمین‌کننده نیازهای داخلی و مناسبات خارجی بود، برآمد. (حسین آبادی، ۱۳۸۶: ۱۳)

پست در اروپا

از آغاز انقلاب صنعتی در اروپا با پیشرفت‌هایی که رفته‌رفته در عرصه علم و صنعت پدید آمد، نیاز کشورهای دنیا به ارتباطات پستی بین‌المللی، بیشتر احساس شد. «در قرن ۱۶ میلادی به پیشنهاد «فرانسوا دو تاکسی» یک سرویس پستی بین‌المللی به معنای واقعی کلمه به وجود آمد اما تا قبل از آن برای ارسال نامه‌ها از سرویس پیک‌های مخصوص پادشاهان، دانشگاه‌ها و مجامع بزرگ مذهبی استفاده می‌شد و از آن موقع می‌بایست مبادله مرسولات بین کشورهای چین، اتریش، آلمان، هلند، ایتالیا، فرانسه، اسپانیا و... از طریق موافقت‌نامه‌های بین‌المللی انجام گیرد.» (حسین آبادی، ۱۳۸۶: ۱۶) سابقه پیدایش **تمبرهای پستی** نیز مربوط به سال ۱۸۴۰ میلادی است که اولین بار با پیشنهاد «رولاند هینی» در ایتالیا انجام گرفت و برای ارسال هر نامه یک پنی تعیین شد. سابقه **پست مدرن** نیز به همین سال برمی‌گردد.

«در سال ۱۸۷۴ میلادی در کنفرانسی که در شهر «برن» سوویس با حضور نمایندگان ۲۲ کشور انجام گرفت، «اتحادیه پستی جهانی» پایه‌ریزی شد. رسالت اصلی این اتحادیه از بدو تأسیس همکاری‌های بین‌المللی و تشکیل شبکه پستی جهانی به منظور تسهیل در ارتباطات پستی بین‌المللی بود.» (حسین آبادی، ۱۳۸۶: ۱۷). این گونه بود که پست به عنوان یک سرویس عمومی جهت استفاده همگان در قرن ۱۹ میلادی تولد یافت.

تحولات عظیم در سیستم ارتباطات دنیا

تاکنون تحولات عظیمی در سامانه‌های ارتباطی در جهان صورت گرفته است: تلگراف، تلفن، بی‌سیم و نیز سرویس‌های پست الکترونیکی، توییتتر، فیس‌بوک و گوگل ویو مجموعه‌ای از تعاملات دائمی را میان کاربران ایجاد کرده‌اند. اولین تلگراف در ۲۴ ماه مه ۱۸۴۴ میلادی (سوم خرداد ۱۲۲۳ هجری شمسی) توسط، **ساموئل مورس** فرستاده شد که شامل این پیام بود: «بابا این خدا چه چیزی خلق کرده». مورس با این اختراع به نام‌آوران تاریخ پیوست.

۳۲ سال بعد، یعنی در دهم مارس ۱۸۷۶ (۱۹ اسفند ۱۲۵۵)، **الکساندر گراهام بل** تلفن را اختراع کرد و در اولین پیغام تلفنی که برای دستیارش، **واتسون**، مخابره نمود چنین گفت: «آقای واتسون، بیا اینجا باهاش کار دارم.»

«**گولیلیمو مارکونی** ۱۹ سال بعد، یعنی در سال ۱۸۹۵ (۱۲۷۴ هجری شمسی)، ارتباطات بی‌سیم را پایه‌گذاری کرد» و جایزه نوبل فیزیک را در سال ۱۹۰۹ میلادی به خود اختصاص داد. البته فناوری بی‌سیم ۳۰ سال بعد، یعنی در سال ۱۹۲۴، با افتتاح ارتباط مخابراتی بین انگلستان و آفریقای جنوبی پا به عرصه وجود گذاشت. «اولین پیام بی‌سیم که بین **سرادگار والتون**، کمیساریای عالی آفریقای جنوبی، و هرترزگ، نخست‌وزیر این کشور مبادله شد بدین شرح بود: «ما بر فراز زمان و مکان با هم سخن می‌گوییم... و امیدواریم که این فناوری جدید باعث صلح میان ملل شود.» (جلالی، ۱۳۸۰: ۶)

پست الکترونیکی

همانند تلگراف، تلفن و بی‌سیم، ارسال اولین نامه الکترونیکی هم در یک لحظه تاریخی اتفاق افتاد.

اختراع پست الکترونیکی یا همان ایمیل، سیستم ارتباطات دنیا را متحول کرده است، به طوری که در سراسر دنیا پست الکترونیک به دلیل سرعت آنی و هزینه نسبتاً پایین آن به صورت جزء لاینفک زندگی روزمره درآمده است. (جلالی، ۱۳۸۰: ۶). «اولین پیغام پست الکترونیکی عبارت از حروف «QWERTYUIOP» بود که آن را مهندس **ری تام لیننسون** در سال ۱۹۷۱ میلادی به عنوان یک نمونه آزمایشی، از یک کامپیوتر به کامپیوتر دیگر و برای خودش ارسال کرد.» (۱۳۸۰: ۶) این حروف حرف‌های ردیف اول صفحه کلید کامپیوتر

تام لینسون
بود.

تام لینسون
که در سال
۱۹۶۵ از دانشگاه

ام.آی.تی فارغ التحصیل

شده بود، برای شرکت BBN کار می کرد.

این شرکت از طرف وزارت دفاع آمریکا مأموریت
ساخت و طراحی «آرپانت» را بر عهده گرفت.

«آرپانت» در اصل پدر بزرگ اینترنت است. اینترنت

در سال ۱۹۷۳ توسط آژانس پروژه های تحقیقاتی

پیشرفته سازمان دفاع آمریکا موسوم به «آورآپا

» به عنوان یک پروژه مطرح شد. به این ترتیب

یک برنامه تحقیقاتی تدوین گردید تا تکنیک ها و

فناوری هایی را برای اتصال شبکه های مختلف

به یکدیگر بررسی کند. به این منظور لازم بود

پیمان های ارتباطی را توسعه دهند تا کامپیوترهای

متصل به شبکه با یکدیگر ارتباط داشته باشند

و از دل همه این ها آرپانت متولد شد. آرپانت، که

بعدها به عنوان اینترنت معروف شد، تا سال ۱۹۸۶

به دانشمندان و محققان خدمات ارائه می کرد اما

کمبود بودجه در سال ۱۹۹۱ سبب شد که اینترنت

را از حالت اختصاصی که فقط در اختیار مؤسسات

آموزشی بود خارج کنند. در چنین زمان مهمی

تام لینسون در این شرکت و در این پروژه حضور

داشت. «وی برنامه پیغامی را طراحی کرد که

شامل دو قسمت: SNDMSG و READMAIL

بود که اولی برای ارسال پیام و دومی برای دریافت

آن بود. با این دو برنامه افراد مختلف می توانستند

روی یک کامپیوتر برای یکدیگر پیغام بگذارند. در

حقیقت، هر فرد پیغام خود را در صندوق پستی

فرد دیگر که در اصل یک پوشه به نام همان فرد در

آن کامپیوتر بود، قرار می داد. هم زمان با این کار،

تام لینسون بر روی برنامه دیگری به نام CypNET

کار می کرد. برنامه CypNET در اصل یک پروتکل

یا پیمان انتقال فایل بود که توانایی و قابلیت ارسال

و دریافت فایل ها را بین ۱۵ کامپیوتر آرپانت ایجاد

می کرد.» (جلالی، ۱۳۸۰: ۶۷)

در سال ۱۹۷۲ تام لینسون با انتخاب نماد @

به عنوان راهی برای مشخص کردن نشانی ایمیل

متعلق به سیستم های دیگر، ایمیل را به شبکه

آورد. (isna.ir) علت انتخاب این بود که: «اولاً @

جزء حروف الفبا نبود بنابراین مشکلی برای جدا

کردن اسم کاربری یا اسم فرستنده از کامپیوتر

میزبان به وجود نمی آمد. دیگر اینکه این علامت

@ این مزیت را هم داشت که به معنی «در یا»

«داخل» (at) به کار برود.» (جلالی، ۱۳۸۰: ۸)

امروزه پست الکترونیک در جهان به قدری

توسعه یافته است که به سختی می توان نبودن

آن را در دنیا تصور کرد. این پدیده به صورت یکی

از مهم ترین وسایل ارتباطی روزمره درآمده است.

اما فعالیت نسل جدیدی از سرویس ها نیز، مانند

تویتر، فیس بوک و سرویس های بی شمار دیگری

که هر یک برای داشتن سهمی از دنیای جدید

رقابت می کند، شروع شده است و همان طور که

ایمیل (رایانامه یا پست الکترونیک) حدود دو دهه

قبل معرفی شد، این تغییر جهت وعده شکل گیری

شیوه ارتباطی جدیدی را می دهد و به نظر می رسد

برتری ایمیل به پایان رسیده باشد. البته همه

از ایمیل استفاده می کنند اما ایمیل برای نوع

استفاده پیشین ما از اینترنت مناسب بود؛ زمانی

که با وارد شدن به اشتراکمان و خارج شدن از

آن، پیام هایمان را کنترل می کردیم. در حالی که

اکنون چه در پشت میز کار و چه با یک تلفن همراه

همواره می توان به اینترنت متصل بود؛ اتصال

دائمی، شماری از روش های جدید را برای ارتباط

ایجاد کرده است که سریع تر و سرگرم کننده تر از

ایمیل هستند. وقتی ایمیل همچنان به رشد خود

ادامه می دهد، انواع دیگر خدمات ارتباطی خیلی

سریع تر رشد می کنند.

این سیر همچنان ادامه دارد و روز به روز شیوه های

ارسال پیام و برقراری ارتباط میان آدمیان متنوع تر،

سریع تر و جذاب تر خواهد شد.

منابع

۱. آخته، قاسم؛ «نگاهی به تاریخچه خبررسانی در ایران»، روزنامه

شرق، ۱۳۸۷.

۲. اولینسن، جورج؛ تاریخ هروودت، ترجمه ق. وحید مازندرانی،

انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۴۳.

۳. ایل میلونی؛ سفرنامه مارکوپولو، ترجمه محمد لوی عباسی،

انتشارات گوتنبرگ، ۱۳۵۰.

۴. بی نا؛ «پست در ایران از ابتدا تا قاجاریه»، فصلنامه صنعت حمل

و نقل، شماره ۸۴.

۵. جلالی، پیمان؛ «اولین نامه الکترونیکی را چه کسی پست کرد»، فصلنامه کامپیوتر، شماره ۷۸، ۱۳۸۰.

۶. حسین آبادی، مسعود؛ قبول در پست، انتشارات گسترش علوم پایه، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۶.

۷. عبدلی فرد، فریدون؛ چاپخانه و راه های چاپاری در ایران، جلد اول، انتشارات هیرمند، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۳.

۸. سلطان زاده، حسین؛ روند شکل گیری شهرها و مراکز مذهبی در ایران، انتشارات آگاه، چاپ اول، تهران، ۱۳۶۲.

۹. صفا، ذبیح الله؛ تاریخ سیاسی و اجتماعی و فرهنگی ایران، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۲.

۱۰. کریستن سن، آرتور؛ ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد، تهران، ۱۳۶۷.

۱۱. نوزدی، عزت اله؛ تاریخ اجتماعی ایران، انتشارات خجسته، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۰.